

DOI: 10.15421/272109

УДК 001.891:58.002Вотчал«1864–1937»

Г. В. Солдатова

*ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки
ім. Г. М. Доброва НАН України», Київ, Україна*

ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА Є. П. ВОТЧАЛА (1864–1937): ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

E-mail: annasold70@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2259-2046>

Анотація. Здійснено аналіз та систематизацію історичних праць, що стосуються етапів біографії, науково-організаційної та педагогічної діяльності видатного ботаника та фізіолога рослин, академіка Євгена Пилиповича Вотчала (1864–1937). Метою даного дослідження є аналіз історіографії проблеми та визначення стану реконструкції наукової біографії академіка ВУАН Євгена Пилиповича Вотчала. Методологічну основу публікації склали загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціально-історичні методи дослідження: аналіз, синтез, класифікація, типологізація, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, а також історіографічний та джерелознавчий аналіз. У порівняльно-історичному аспекті проаналізовано наукову літературу, яку умовно поділено на основні історіографічні періоди. Окрім цього, в усіх періодах диференційовано групи за предметно-тематичним принципом. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше проведено комплексний історіографічний аналіз за темою дослідження. Огляд літературних джерел свідчить про відсутність в науковій літературі історичних досліджень, які б систематизовано і всебічно аналізували науковий доробок Є. П. Вотчала в контексті історичного розвитку фізіології рослин в Україні.

Ключові слова: історіографія проблеми, Є. П. Вотчал, фізіологія рослин, Київський політехнічний інститут (КПІ), НАН України.

H. Soldatova

*Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential and Science History Studies of
the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

ACTIVITIES OF ACADEMICIAN VOTCHAL (1864–1937): HISTORICAL AND HISTORIOGRAPHIC SOURCES

Abstract. The article is devoted to the analysis and systematization of historical works about the life, scientific-organizational and pedagogical activities of the outstanding botanist and plant physiologist, academician Yevhen Pylypovych Votchal (1864-1937). The relevance of this study is due to the great importance of the academician's scientific heritage for the national agricultural science and the importance of introducing an array of new and little-known scientific sources into the wide scientific circulation. This study's purpose is to analyze the historiography of the problem and determine the state of the scientific biography reconstruction of Academician of the Ukrainian Academy of Sciences Evgeny Filippovich Votchal. The methodological basis of the publication was formed by general scientific, interdisciplinary and special-historical research methods: analysis, synthesis, classification, typology, problem-chronological, comparative-historical, as well as historiographic and source analysis. The scientific literature on the historiography of the dissertation work topic is analyzed in a comparative historical aspect. It conditionally divided into the three main historiographical periods: the first – the end of the nineteenth century – 1917; the second – the Soviet (1917–1991); the third one – modern (1991 – up to now). In addition, the groups were distinguished according to the subject-thematic principle in all periods. These are, first of all, scientific generalizing works reflecting the organization and functioning of research institutions, societies and administrative-departmental institutions

which the scientist's activities were associated with; literature covering various scientific and organizational achievements and pedagogical activities of E. P. Votchal, his contribution to the development of agriculture and industry; information about the life and creative path of E. P. Votchal. The scientific novelty of the results obtained is caused by the fact that for the first time a comprehensive historiographic analysis of the research topic was carried out. A review of literary sources testifies to the absence in the scientific literature of historical research that would systematize and comprehensively analyze E. P. Votchal's scientific potential in the context of the historical development of plant physiology in Ukraine.

Keywords: historiography of the problem, E. P. Votchal, plant physiology, Kiev Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky, National Academy of Sciences of Ukraine.

Вступ. Історія природничих наук завжди привертала увагу дослідників – адже осмислення історії природознавства є дуже важливим для вирішення напрямів розвитку Української держави. Об'єктивне вивчення та переосмислення творчих здобутків неординарних постатей учених у розвитку наукової думки залишається важливим завданням історії науки й техніки.

Історія розвитку фізіології рослин та дослідної справи в Україні побудована на відкриттях окремих вчених та фахівців, які сприяли розвитку нових галузевих напрямків, створювали наукові школи, установи, освітні заклади тощо. До таких учених, що стверджували аграрну науку в кінці XIX ст. та на початку XX ст., належить Євген Пилипович Вотчал (1864–1937) – видатний вчений-фізіолог рослин, доктор ботаніки, професор, академік ВУАН, засновник наукової школи прикладної фітофізіології. Його діяльність охоплює широке коло фундаментальних, теоретичних і прикладних проблем: дослідження з електрофізіології, водний баланс і фізіологія деревних порід, посухостійкість, фізіологія фотосинтезу. Євген Пилипович Вотчал розробив наукові засади підсоочки, стояв біля джерел терпентинового виробництва, заклав основи польової і екологічної фізіології рослин.

Актуальність цього дослідження зумовлена великим значенням наукової спадщини Є. П. Вотчала для вітчизняної аграрної науки та важливістю введення до широкого наукового обігу масиву нових та маловідомих наукових джерел. Тому ґрунтовний аналіз історіографії досліджуваної проблеми є необхідним для об'єктивного відтворення життєвого і творчого шляху Є. П. Вотчала, оцінки його наукового доробку в галузі фізіології рослин та сільськогосподарського дослідництва. Без вивчення історичних та історіографічних джерел неможлива реконструкція життя та діяльності видатних особистостей – саме тому публікації різних дослідників, в яких розкрито подібну тематику, є досить поширеними [8; 41].

Метою даного дослідження є аналіз історичних та історіографічних джерел та визначення стану реконструкції науково-дослідницької, організаційної, науково-освітньої та громадської діяльності академіка ВУАН Євгена Пилиповича Вотчала попередніми поколіннями дослідників.

Джерельна база являє собою сукупність опублікованих і неопублікованих різноманітних за походженням, видами, ознаками та змістом історичних джерел і матеріалів. Важливе значення при дослідженні джерельної бази надавалося матеріалам державних та сімейних архівів, бібліотечних фондів та інтернет-ресурсів.

Основний матеріал та результати. Масив опрацьованої історичної літератури за хронологічними межами можна поділити на три етапи: 1) кінець XIX ст. – 1917 р.; 2) радянський (1917–1991 рр.); 3) сучасний вітчизняний (1991–2021 рр.). Водночас в історіографічній базі дослідження можна виділити кілька груп літературних джерел, які безпосередньо чи опосередковано відтворюють життя та діяльність Є. П. Вотчала: 1) джерела, що розкривають історію науково-дослідних та науково-освітніх установ, фахових об'єднань, громадських товариств, адміністративно-відомчих закладів, з якими пов'язана діяльність вченого; 2) література, яка висвітлює різноманітні науково-організаційні здобутки та педагогічну діяльність Є. П. Вотчала, його внесок у розвиток сільського господарства та промисловості; 3) сукупність історичних праць, які фіксують

історію генезису фізіології рослин в Україні як науки; 4) відомості про життєвий і творчий шлях Є. П. Вотчала.

Євген Пилипович Вотчал долучився до створення багатьох науково-дослідних та освітніх установ. Існує велика кількість різних історичних джерел, наукових монографій, листів, спогадів сучасників, присвячених історії науково-дослідних інститутів та перших українських вищих навчальних закладів. Цікавим історичним джерелом дорадянського періоду є лист К. А. Тимірязєва професору В. В. Докучаєву, директору Новоолександрійського інституту сільського господарства та лісівництва, в якому Климент Аркадійович дав характеристику Є. П. Вотчалу: «Євген Пилипович Вотчал, безсумнівно, найталановитіший та знаючий серед мені відомих молодих ботаніків-фізіологів. Вважаю себе вправі висловити цю думку, оскільки протягом декількох років міг уважно стежити за його науковою діяльністю» [23]. За порівняно короткий строк керівництва інститутом (1892–1895 рр.) В. В. Докучаєв залучив до роботи не тільки авторитетних, а й молодих талановитих вчених. У серпні 1893 р., не дивлячись на те, що в Євгена Пилиповича Вотчала не була захищена навіть магістерська дисертація, його у віці 29 років було призначено ад'юнктом-професором новоствореної кафедри фізіології рослин із вченням про мікроорганізми в Новоолександрійському інституті сільського господарства та лісівництва.

Вже 8 грудня 1897 р. у рожевому залі Московського університету відбувся захист дисертації Є. П. Вотчала «Про рух пасоки (води) в рослинах. Критичне та експериментальне дослідження». Цікавим історичним джерелом, що передає атмосферу публічних захистів того часу, є спогади сина К. А. Тимірязєва – Аркадія Климентовича, який був присутній на захисті. В них, окрім власних вражень, Аркадій Климентович оприлюднив чернетковий запис виступу батька з відгуком про дисертацію Є. П. Вотчала. Ці спогади були надруковані в журналі «Агробіологія» у 1948 р. [37]. Відомості про успішний захист дисертації (рідкісний факт: на захисті магістерської дисертації здобувачу було присуджено ступінь доктора!) були надруковані в усіх центральних газетах. Прикладом може слугувати відгук про цю подію в газеті «Русские ведомости» від 9 грудня 1897 р. [46].

Великий період життя Є. П. Вотчала пов'язаний з Київським політехнічним інститутом. Так, за рекомендацією К. А. Тимірязєва з 1 вересня 1898 р. Євгена Пилиповича було призначено ординарним професором по кафедрі фізіології рослин і мікробіології факультету сільського господарства і лісівництва, яку він очолював потім тривалий час – з 1898 по 1932 рр. Інформацію про Євгена Пилиповича можна знайти в книгах «Личный состав Киевского Политехнического Института Императора Александра II» [20, с. 7–10]. Також Є. П. Вотчал згадується в довіднику 1911 р. «Весь Киев» як ординарний професор КПІ та викладач жіночих медичних курсів [4, с. 502, 503, 509].

Інформація про те, що Є. П. Вотчал брав активну участь у процесі розбудови КПІ, був постійним членом будівельної комісії, є в книзі 1914 р. «Иллюстрированный сборник материалов к истории возникновения Киевского Политехнического Института: Памяти Виктора Львовича Кирпичева посвящает Киевское Политехническое Общество Инженеров и Агрономов» [10, с. 127, 137].

Кращою в країні школою експериментальної майстерності називав відомий ботанік-цитолог, професор С. Г. Навашин роботу в керованому Є. П. Вотчалом у стінах КПІ колективі: «Ви ніколи не мали приводу вважати мене підлесником, а тому, звичайно, повірите мені, що кращої в цьому відношенні, так само, як і у відношенні поводження з літературою, як ботанічний інститут під Вашим керівництвом, я не можу бажати в Росії» [24].

В наповненій комуністичною пропагандою книзі, присвяченій 25-річчю інституту, «Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інституту XXV років 1898–1923: ювілейний збірник» 1924 р., професор Є. П. Вотчал згадується дуже побіжно [18, с. 116, 259]. В одній зі статей збірки, «Підсумки навчальної праці КСГІ», доцент І. Щоголів зазначив внесок лабораторії Є. П. Вотчала в розвиток фізіології рослин: науково-дослідна діяльність вченого та його учнів (В. Р. Заленського,

М. К. Малюшицького, В. В. Колкунова) у стінах лабораторії сприяли створенню в інституті курсу селекції [18, с. 217]. Автором одного з розділів «Ботанічна лабораторія КСГП» є сам професор Є. П. Вотчал. У своїй статті Євген Пилипович не тільки описує історію Ботанічної лабораторії, принципи, покладені в основу її організації, а й внесок її в становлення і розвиток вищої освіти в країні: тут одержали підтримку Київський жіночий медичний інститут, Ветеринарний інститут, Вищі жіночі курси, Педагогічні курси, курси підсочного промислу, робітничі курси та інше. З гордістю і теплотою Євген Пилипович поіменно згадає викладачів та випускників лабораторії, видатних вчених, які згодом стали представниками української школи фізіологів рослин Є. П. Вотчала [18, с. 230–234]. Цей збірник є не лише важливим історіографічним матеріалом, а й може слугувати джерельною базою дослідження.

Можна згадати ще декілька історіографічних джерел радянського періоду, які стосуються історії Київського політехнічного та створеного на його базі Київського сільськогосподарського інститутів – це «Труды Киевского сельскохозяйственного института» (1949) та збірник «Из истории Киевского политехнического интситута» (1961) [12, с. 31, 32, 36, 49, 131, 157, 158, 162, 176, 183, 185, 236, 242, 267, 268, 273, 274, 311, 341; 39]. Заслуговує на увагу колективна праця українських авторів «Развитие биологии на Украине» (1984–1986), яка дала на той час єдину, цілісну картину історії природознавства в Україні. Монографія містить розділ, який висвітлює внесок вищих навчальних закладів (у тому числі КПІ) в розвиток фізіології рослин [31, с. 136–140].

Серед сучасних досліджень періоду незалежної України варто виділити низку праць з історії вищих навчальних закладів, в яких міститься інформація про діяльність в стінах КПІ професора Є. П. Вотчала та його учнів. Таким джерелом є стаття Л. І. Мусатенко, О. С. Рудишиної, С. П. Рудої «Роль перших університетів України в розвитку фізіологічних досліджень росту та рухів у рослин» (2007) [26].

Відтворюють атмосферу перших років існування КПІ рукописні спогади Н. Д. Ларіонової (1910–2004), які нещодавно, у травні 2020 р., були знайдені в сімейному архіві її нащадками. Родина Наталії Дмитрівни володіла будинком, що був розташований поблизу інституту, та була тісно пов'язана з КПІ – про це йдеться в книзі Б. Ю. Мурашової «Легенди будиночка, якого немає» (2018) [25]. На «Дачі полковника Сосновського» в різні роки квартирували викладачі, співробітники та студенти інституту. Про цей факт свідчать адреси, надруковані у книгах ««Личный состав Киевского Политехнического Института Императора Александра II» та в довіднику «Весь Киев» (1911) [4; 20]. У своїх спогадах, присвячених ювілею КПІ, Наталія Дмитрівна, поміж інших викладачів, згадає і Є. П. Вотчала: «Професор Вотчал Є. П. поруч з будинком інституту організував невеликий ботанічний сад з теплицею, де культивувались різні рослини. Нині від саду залишилось унікальне реліктове дерево кам'яновугільного періоду гінґо (ginkgo)» [36]. Цікаво, що це рідкісне дерево, нині відоме як «Гінґо Сікорського», і зараз прикрашає парк КПІ. Рішенням Київради від 01.12.2011 р. № 730/6966 дерево оголошене ботанічною пам'яткою природи місцевого значення [35, с. 131].

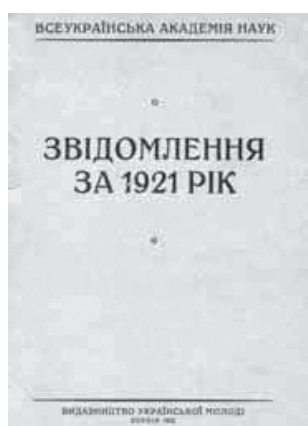
Заслуговують на увагу сучасні колективні наукові монографії з історії українських вищих навчальних закладів. Про Київський політехнічний інститут опубліковано досить велику кількість літератури, де автори в історичному аспекті висвітлюють основні етапи розвитку закладу, хронологію діяльності кількох поколінь учених. Можна виділити книги В. В. Янкового, Д. Л. Стефанович «Київська політехніка: початок історії» (2018) та Д. В. Зеркалова «НТУУ «КПІ». Минуле і сьогодні» (2012) [45, с. 74; 48]. На жаль, у монографії Д. В. Зеркалова «НТУУ «КПІ» Минуле і сьогодні» (2012) діяльність Є. П. Вотчала згадується досить фрагментарно. В розділі книги «Визначні науковці – засновники науково-педагогічних шкіл НТУУ «КПІ» ім'я академіка Є. П. Вотчала, фундатора української наукової школи фізіологів рослин, взагалі відсутнє [48, с. 38, 39, 131].

Створення Білоцерківського національного аграрного університету має тісний зв'язок з розвитком Київського політехнічного інституту та його сільськогосподарського

відділення: література, присвячена історії Білоцерківського національного аграрного університету, також дає інформацію для дослідження теми [2, с. 23].

Евген Пилипович Вотчал був причетним до створення Київського сільськогосподарського інституту (нині – Національний університет біоресурсів та природокористування України). В цьому закладі добре пам'ятають внесок Євгена Пилиповича в розвиток української аграрної науки. В сучасних монографіях, присвячених пам'ятним датам університету, міститься корисна інформація для даного дослідження [44, с. 45, 47]. Заслуговує на увагу стаття Л. Лановюк «Алея слави: Вотчал Євген Пилипович» (2015), яка розміщена на сайті університету [19].

Євген Пилипович Вотчал долучився до роботи фахових об'єднань, які мали вплив на вдосконалення та розвиток ботанічних наук. В лютому 1869 р. в Києві було відкрито товариство природознавців. У березні 1899 р. Є. П. Вотчал став дійсним членом об'єднання, брав активну участь в його діяльності та залучив до роботи своїх учнів, співробітників ботанічної лабораторії політехнічного інституту В. Р. Заленського, М. К. Малюшицького, В. В. Колкунова. Історичними джерелами, що містять доповіді, повідомлення і звернення Є. П. Вотчала та представників його школи, є протоколи зібрань товариства [29; 30]. На жаль, багато доповідей, які містили цінні наукові положення, залишилися тільки у формі тез.

Серед найбільш цінних суспільно-наукових ініціатив Є. П. Вотчала – участь у створенні Російського ботанічного товариства. Вже 18 квітня 1915 р. Євген Пилипович зробив доповідь на засіданні Київського товариства природознавців про необхідність створення Російського ботанічного товариства. Разом з С. Г. Навашиним та О. В. Фоміним від імені Київського товариства було вироблено письмове звернення до російських ботаніків з проханням сприяти скликанню при Академії наук з'їзду представників російських ботанічних установ з метою організації Російського ботанічного товариства (РБТ) та спеціального ботанічного журналу [30]. Участь Євгена Пилиповича Вотчала в роботі Російського ботанічного товариства висвітлено у збірниках матеріалів Всесоюзних з'їздів об'єднання: вони є не тільки історіографічним матеріалом, а й джерельною базою для дослідження діяльності вченого [7, с. 358–369, 371, 372]. Історіографічними джерелами сучасного періоду, в яких йдеться про внесок Є. П. Вотчала у створення РБТ, є статті з нагоди 100-річчя товариства [33].

Значна частина життя Є. П. Вотчала пов'язана з Академією наук України. Він брав участь у становленні Української академії наук (УАН), створенні її багатьох науково-дослідних установ; розробки Євгена Пилиповича дали поштовх для розвитку низки наукових напрямків у фізіології рослин і ботаніці. Важливим історичним джерелом є «Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві» (1919), в якому були надруковані найконструктивніші пропозиції щодо створення низки установ УАН, в тому числі повідомлення Євгена Пилиповича Вотчала [47, с. 67, 71, 77].

Дуже цікавими та змістовними історіографічними джерелами є звіти Всеукраїнської академії наук та ювілейні збірники Академії, опубліковані ще за життя Євгена Пилиповича [50, с. 26, 35, 36, 101, 110, 124, 126, 128, 132; 51, с. 9, 32, 44, 68]. Ці літературні пам'ятки містять інформацію про напрями наукових досліджень Є. П. Вотчала та його учнів на кафедрі сільськогосподарської біології, допомагають з'ясувати участь вченого у з'їздах, конференціях, комісіях тощо.

Значна кількість інформації щодо науково-організаційної діяльності академіка ВУАН Є. П. Вотчала та представників його наукової школи міститься і в літературі, що висвітлює історію Української академії наук. Такі джерела радянського та сучасного періодів представлені переважно виданнями з нагоди ювілеїв Академії [1, с. 25; 11, с. 441–445, 449, 629, 671; 17, с. 35, 89, 90, 92, 131, 148, 159, 172, 173, 207, 208, 442].

До джерел радянського періоду, які містять найбільше інформації про життя й наукову діяльність Є. П. Вотчала, слід віднести невелику кількість біографічних статей (А. М. Льовшин, Г. Г. Костюк); спогадів (Б. М. Вул); праць, що викладають історію розвитку фізіології рослин та пов'язаних з нею науково-дорадчих установ; історичних нарисів [16; 22; 34, с. 36, 198, 199; 43].

Невеликі повідомлення довідково-біографічного характеру цього періоду містяться в біографічних довідниках, біографічно-бібліографічних словниках та інших виданнях енциклопедичного характеру. В першу чергу тут слід згадати словник С. Ю. Липшиця «Русские ботаники» (1947), який автор складав в дуже непрості часи: незважаючи на виняткову інформативність через опір комуністичної бюрократії повне видання словника було зупинено, вийшло тільки чотири томи із запланованих десяти [3, с. 146; 21, с. 186–189].

Слід зазначити праці співробітників Відділу історії природознавства та техніки Інституту історії АН УРСР – це «Развитие биологии на Украине» (1984–1986), в якій вперше в історико-науковій літературі узагальнено та систематизовано внесок українських науковців у розвиток природничих наук, зокрема, в генезис фізіології рослин; біографічний довідник «Биологи» (1984), в якому також вперше об'єднано відомості про життя та наукову діяльність понад 1600 вчених-біологів [3, с. 146; 31, с. 16, 137–139, 142, 144, 148, 201, 202, 205, 214–216, 273].

У радянській історіографії важливими для дослідження теми є публікації науковців, у тому числі колег та учнів Євгена Пилиповича, в яких висвітлено різноманітні науково-організаційні здобутки вченого, його внесок у розвиток сільського господарства, лісівництва та терпентинової промисловості країни. Це праці В. П. Зосимович, О. О. Табенцького, Л. Д. Товстолеса та інших [38; 49, с. 99, 103–105, 112–116, 262, 275–279].

Заслугують на увагу публікації представників наукової школи Є. П. Вотчала (О. М. Кекуха, А. С. Оканенка та інших), в яких Євген Пилипович згадується не тільки як видатний вчений, громадський діяч і патріот, а й розкривається як талановитий педагог-новатор, що зробив величезний внесок у розвиток сільськогосподарської освіти [13; 14].

Аналізуючи біографічні праці сучасного періоду, присвячені діяльності Євгена Пилиповича Вотчала, необхідно назвати монографію В. Є. Вотчал-Словачевської та Г. Г. Костюк [42]. Це єдина біографічна розвідка, в якій досить широко відображено життя і наукову діяльність Є. П. Вотчала. Але слід зауважити, що після опублікування цієї роботи з'явилася низка нових джерел, що дають змогу більш повно і комплексно дослідити діяльність видатного науковця.

Варто виділити роботу колективу Відділу історії та соціології науки і техніки Інституту досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, керованого Ю. О. Храмовим, зокрема, таких співробітників як В. М. Гамалія, В. Г. Гармасар, Г. Г. Костюк, В. І. Онопрієнко, О. В. Романець, С. П. Руда та інших істориків науки, які вивчали генезис природознавства в Україні, наукову спадщину видатних вчених та створених ними наукових шкіл, історію Національної академії наук України, науково-дослідних та навчальних закладів, пов'язаних з цією науковою галуззю [16; 17; 26; 28; 32; 42].

Велика робота з вивчення історії вітчизняної аграрної науки та освіти проводиться співробітниками Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки. Так, у серії публікацій академіка НААН В. А. Вергунова розкрито роль визначних особистостей в становленні аграрної науки в Україні, серед яких важливе місце посідає і Є. П. Вотчал [40].

Для різнобічного вивчення проблеми було проаналізовано публікації з нагоди ювілеїв Є. П. Вотчала: це статті І. П. Григорюка «Євген Пилипович Вотчал –

засновник наукової школи фізіологів рослин і ботаніків» (2014), стаття Л. І. Мусатенко, М. М. Мусієнка, Т. Є. Христової «Академік Євген Пилипович Вотчал – засновник прикладної фітофізіології в Україні (до 145-річчя від дня народження)» (2009) та інші [9; 27].

Важливими були публікації науковців, які займалися розробкою проблем, дотичних до діяльності Є. П. Вотчала та представників його наукової школи. Це роботи Т. Є. Христової, в яких досліджено історію становлення фізіології рослин в Україні як самостійної дисципліни та значення творчого доробку перших вітчизняних фітофізіологів, одним з яких був і Є. П. Вотчал, та публікації М. М. Бойка, дослідника наукової спадщини учня Є. П. Вотчала – професора В. В. Колкунова [5; 15; 27].

У контексті висвітлення діяльності Є. П. Вотчала як педагога, одного з фундаторів вищої сільськогосподарської освіти в Україні, основоположника наукової школи українських фітофізіологів, можна згадати публікації М. А. Чічікової [6].

Висновки. Отже, ім'я Євгена Пилиповича побіжно згадується в роботах різних науковців, теми досліджень котрих перетинаються зі сферою інтересів видатного ботаніка, в публікаціях з висвітлення окремих напрямів діяльності вченого або історії фахових об'єднань та науково-освітніх установ, в яких він працював. У серії публікацій сучасного періоду з нагоди ювілеїв Є. П. Вотчала висвітлено основні аспекти його біографії, науково-організаційної та педагогічної діяльності, але більшість з цих праць має узагальнюючий, науково-популярний характер.

Єдине комплексне дослідження історика науки Г. Г. Костюк вийшло друком у 1991 р. та досить широко висвітлює діяльність академіка ВУАН Є. П. Вотчала, але з моменту публікації минуло 30 років, впродовж яких відкрився доступ до нового документального матеріалу в архівних та бібліотечних фондах України, недоступних дослідникам у радянські часи.

Отже, вивчаючи літературні джерела, в яких згадується діяльність видатного ботаніка, фізіолога рослин Є. П. Вотчала, можна спостерігати відродження наукового інтересу дослідників до ролі видатних особистостей у розвитку природничих наук в Україні та отримати корисну для розкриття досліджуваної проблеми інформацію. Водночас на підставі історіографічного аналізу можна зробити висновок, що тема науково-організаційної та педагогічної діяльності Є. П. Вотчала, зважаючи на масштабний та багатогранний внесок вченого у розвиток та інституціалізацію української науки, розкрита недостатньо і потребує подальшого вивчення.

REFERENCES

1. Akademiya nauk Ukrayins'koyi RSR: Personal'nyy sklad: Diysni chleny (akademiky AN URSSR). Chleny-korespondenty. 1919–1979 [Academy of Sciences of the Ukrainian SSR: Staff: Full members (academicians of the USSR Academy of Sciences). Corresponding members. 1919–1979] (1979). YU. O. Khramov, K. M. Sytnyk (ed.). Kyiv: Naukova dumka, 230 p. (in Ukrainian).
2. Bilotserkivs'kyi natsional'nyy ahrarnyy universytet – vid vytokiv do s'ohodennya [Bila Tserkva National Agrarian University – from its origins to the present] (2011). V. M. Vlasenko (ed.). Bila Tserkva: BNAU, 320 p. (in Ukrainian).
3. Biologi: Biograf. sprav. [Biologists: A Biographical Reference] (1984). F. N. Serkov (ed.). Kiev: Nauk. Dumka, 813 p. (in Russian).
4. *Boguslavskij, S. M.* (1911). Ves' Kiev: adresnaja i spravochnaja kniga [All Kiev: address and reference book]. Kiev: Tipografija 1-j Kievskoj arteli Pechatnogo dela, Trehsvjatitel'skaja ul. d. 5, 936 p. (in Russian).
5. *Boyko, M. M.* (2014). Profesor V. V. Kolkunov (1866–1939) yak predstavnyk naukovoyi shkoly akademika VUAN YE.P. Votchala [Professor V. V. Kolkunov (1866–1939) as a representative of the scientific school of Academician of the All-Ukrainian Academy of Sciences E. P. Votchall]. *Istoriya nauky` i biografisty`ka* (electronic journal), no. 2. Retrieved from: http://inb.dnsgb.com.ua/2011-4/11_boyko.pdf. (in Ukrainian).
6. *Chichikova, M. A.* (2010). Akademik YE. P. Votchala ta yoho naukova shkola: vytoky stanovlennya i diyal'nosti [Academician E. P. Votchala and his scientific school: the origins of formation and

- activity]. *Istoriya nauky`i biografisty`ka* (electronic journal), no. 1. Retrieved from: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-1/10_chichikova.pdf. (in Ukrainian).
7. Dnevnik Vsesojuznogo s#ezda botanikov v Leningrade v janvare 1928 goda [Diary of the All-Union Congress of Botanists in Leningrad in January 1928] (1928). I. P. Borodina, N. A. Bush (Ed.). Leningrad: Izdanie Gos. Russkogo botanicheskogo obshhestva, 372 p. (in Russian).
 8. *Gamaliia, V. M.* (2011). Shlyaxy` rozvy`tku fitopatologiyi v Ukrayini u dzerkali istoriografii (XIX – pochatok XX st.) [Ways of development of phytopathology in Ukraine in historiography (XIX – the beginning of the XX century)]. *Visny`k Dnipropetrovs`kogo Naukovy`j zhurnal universy`tetu*, no. 1/2, vol. 19, p. 85–94 (in Ukrainian).
 9. *Hryhoryuk, I. P.* (2014). Yevhen Pylypovych Votchal – zasnovnyk naukovoyi shkoly fiziologiv roslin i botanikiv [Yevhen P. Votchal is the founder of the scientific school of plant physiologists and botanists]. *Bioresursy i pryrodokorystuvannya*, vol. 6, no. 5–6, p. 197–202 (in Ukrainian).
 10. Illjustrirovannyj sbornik materialov k istorii vzniknovenija Kievskogo Politehnicheskogo Instituta: Pamjati Viktora L`vovicha Kirpicheva posvjashhaet Kievskoe Politehnicheskoe Obshhestvo Inzhenerov i Agronomov [An illustrated collection of materials on the history of the Kiev Polytechnic Institute: The Kiev Polytechnic Society of Engineers and Agronomists dedicates to the memory of Viktor L. Kirpichev] (1914). Kiev: Typ. T-va I. N. Kushnarev and K., 143 p. (in Russian).
 11. *Istoriya Akademiyi nauk Ukrayins`koyi RSR* [History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR] (1982). B. YE. Paton (ed.). Kyiv: Naukova Dumka, 860 p. (in Ukrainian).
 12. Iz istorii Kievskogo politehnicheskogo instituta: Sb. dok. i materialov [From the history of the Kiev Polytechnic Institute: Collection of documents and materials] (1961). Kiev: Publishing house Kiev. University, vol. 1, 388 p. (in Russian).
 13. *Kekukh, A. M., Okanenko, A. S.* (1958). Pamyati akademika YE. F. Votchala [In memory of academician E. F. Votchal]. *Byulleten` po fiziologii rasteniy*, no. 4, p. 82–85 (in Russian).
 14. *Kekukh, O.* (1970). Vchenyy, hromads`kyy diyach, patriot [Scientist, public figure, patriot]. *Za s.-h. kadry. 3 chervnya* (in Ukrainian).
 15. *Khrystova, T. YE., Musiyenko M. M.* (2012). Stanovlennya ta rozvytok fitofiziologiyi v Ukrayini: monohrafiya [Formation and development of phytophysiology in Ukraine: monograph]. Derzh. vyshch. navch. zakl. “Zaporiz. nats. un-t”, Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Melitopol`: Vyd. budynok MMD, 466 p. (in Ukrainian).
 16. *Kostyuk, G. G.* (1990). K istorii stanovleniya ukrainskoy fitofiziologicheskoy shkoly Ye. F. Votchala [On the history of the formation of the Ukrainian phytophysiological school of E. F. Votchal]. *Essays on the history of natural science and technology*. Kiev: Naukova Dumka, issue. 38, pp. 61–65 (in Russian).
 17. *Kul`chyts`kyy. S. V., Pavlenko, YU. V., Ruda, S. P., Khramov, YU. O.* (2000). *Istoriya Natsional`noyi akademiyi nauk Ukrayiny 1918 1998* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine 1918 1998]. Kyiv: Feniks, 527 p. (in Ukrainian).
 18. *Kyyivs`kyy politekhnichnyy i Kyyivs`kyy sil`s`kohospodars`kyy instytuty. XXV rokiv: 1898–1923: yuvileynyy zbirnyk* [Kyiv Polytechnic and Kyiv Agricultural Institutes. XXV years: 1898–1923: anniversary collection] (1924). Kyiv: State Trust «Kyiv-Druk», 279 p. (in Ukrainian).
 19. *Lanovyuk, L.* (2015). Aleya slavy: Votchal Yevhen Pylypovych [Walk of Fame: Yevhen P. Votchal]. *Natsional`nyy universytet bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny* [National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine], URL: <https://nubip.edu.ua/node/17207> (in Ukrainian).
 20. Lichnyj sostav Kievskogo Politehnicheskogo Instituta Imperatora Aleksandra II na 1913 god [Personnel of the Emperor’s Kiev Polytechnic Institute Alexander II in 1913] (1913). Kiev: Typ. G.L. Frontskevich, 47 p. (in Russian).
 21. *Lipshits, S. YU.* (1947). *Russkiye botaniki: Biografo-bibliograficheskij slovar`*. AN SSSR. Botan. in-t, Mosk. o-vo ispytateley prirody [Russian botanists: Biographical-bibliographic dictionary of the USSR Academy of Sciences. Botanical Institute, Moscow Society of Nature Experts]. Moscow, vol. 2, 336 p. (in Russian).
 22. *L`ovshyn, A. M.* (1938). Akademik Yevhen Pylypovych Votchal (1864 – 1937) Biohrafiya i ohlyad robit [Academician Yevhen Pylypovych Votchal (1864 – 1937) Biography and review of works]. *Zhurnal Instytutu botaniky AN URSSR*, no. 16 (24), p. 197–209 (in Ukrainian).
 23. *Lyst K. A. Timiryazyeva V. V. Dokuchayevu. Arxiv rody`ny` V. YE. Votchala- Slovachevs`koyi* [V. YE. Votchal-Slovachevs`kaya family archive] (in Russian).

24. *Lyst S. H. Navashyna YE. P. Votchalu* (vid 12.03.1917 r.) Arxiv rody`ny` V. YE. Votchala-Slovachevs`koyi [V. YE. Votchala-Slovachevs`kaya family archive] (in Russian).
25. *Murashova, B. YU.* Legendy budynochka, yakoho nemaye [Legends of a house that does not exist] (2018). Kyiv : Ukr. propileyi, 62 p. (in Ukrainian).
26. *Musatenko, L. I., Rudyshyna, O. S., Rudaya, S. P.* (2007). Rol` pershykh universytetiv Ukrayiny v rozvytku fiziologichnykh doslidzhen` rostu ta rukhiv u roslin [The role of the first universities of Ukraine in the development of physiological studies of growth and movement in plants]. *Biologichni studiyi*, vol. 1, no. 1, p. 87–98 (in Ukrainian).
27. *Musatenko, L. I., Musiyenko, M. M., Khrystova, T. YE.* (2009). Akademik Yevhen Pylypovych Votchala – zasnovnyk prykladnoyi fitofiziologii v Ukrayini (do 145-richchya vid dnya narodzhennya) [Academician Yevhen P. Votchala is the founder of applied phytophysiology in Ukraine (to the 145th anniversary of his birth)]. *Ukr. botan. Magazine*, vol. 66, no. 6, p. 864–872 (in Ukrainian).
28. *Pavlenko, YU. V., Ruda, S. P., Khorosheva, S. A., Khramov, YU. A.* (2001). Pryrodoznavstvo v Ukrayini do pochatku 20 st. v istorychnomu, kul`turnomu ta osvitu`omu kontekstakh [Natural science in Ukraine until the beginning of the 20th century. in historical, cultural and educational contexts]. Kyiv: Vydavnychyy dim «Akademiya», 420 p. (in Ukrainian).
29. Protokol tret`ego ocherednogo sobranija Kievskogo Obshhestva Estestvoispytatelej 22 fevralja 1903 goda [Minutes of the third regular meeting of the Kiev Society of Naturalists on February 22, 1903] (1905). *Zapiski Kievskogo obshhestva estestvoispytatelej*, Kiev, vol. XIX, p. VII–XVII (in Russian).
30. Protokoly sobranija Kievskogo obshhestva estestvoispytatelej za 1915 g. [Minutes of the meeting of the Kiev Society of Naturalists for 1915] (1916). Kiev, p. 65–69 (in Russian).
31. Razvitiye biologii na Ukraine. S drevneyshikh vremen do Velikoy Oktyabr`skoy sotsialisticheskoy revolyutsii. AN USSR. Otdeleniye istorii yestestvoznaniya i tekhniki In-ta istorii [Development of biology in Ukraine. From ancient times to the Great October Socialist Revolution. Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Department of the history of natural science and technology of the Institute of History] (1984). K. M. Sytnik et al (ed.). (Vols. 1–3). Kiev: Nauk. Dumka, vol. 1, 415 p. (in Russian).
32. *Ruda, S. P.* (1992). Populyaryzatsiya naukovykh znan` yak odna z osnovnykh funktsiy tovarystv pryrodoznavtsiv [Popularization of scientific knowledge as one of the main functions of natural science societies]. *Populyaryzatsiya nauky v Ukrayini: istoriya i suchasnist'*, Kyiv, p. 34–42 (in Ukrainian).
33. *Saksonov, S. V.* (2015). Pervye chleny Russkogo botanicheskogo obshhestva. (K 100-letiju Russkogo botanicheskogo obshhestva) [The first members of the Russian Botanical Society. (To the 100th anniversary of the Russian Botanical Society)]. *Samarskaja Luka: problemy regional`noj i global`noj jekologii*, vol. 24, no. 4, p. 222–239 (in Russian).
34. *Shcherbakova, A. A., Bazilevskaya, N. A., Kalmykov, K. F.* (1983). Istoriya botaniki v Rossii: darvinovskiy period. 1861-1917 gg. [The history of botany in Russia: the Darwinian period. 1861–1917]. Novosibirsk: Nauka, 365 p. (in Russian).
35. *Shnayder, S. L., Boreyko, V. YE.* (2014). 50 vydatnykh derev Kyyeva [50 distinguished Kyiv trees]. Kiev: Kievskij jekologo-kul`turnyj centr, 192 p. (in Ukrainian).
36. Spohady N. D. Larionovoyi, rukopys. Arkhiv rodyny B. Murashovoyi [B. Murashova family archive] (in Ukrainian)
37. *Timirjazev, K. A.* (1948). Mysli Klimenta Arkad`evicha Timirjazeva ob ocherednykh zadachah nauki [Thoughts of Kliment Arkadievich Timiryazev on the immediate tasks of science]. *Agrobiologija*, no. 6, p. 3–12 (in Russian).
38. *Tovstoles, L.* (1928). Lesnoye khozyaystvo i podsochnyy promysel [Forestry and turpentine-tapping production]. *Les. khoz-vo*, no. 5. p. 3–4 (in Russian).
39. Trudy Kievskogo sel`skohozjajstvennogo instituta [Proceedings of the Kiev Agricultural Institute] (1949). Kiev: Selkhozgiz, vol. 5, p. 75–77 (in Russian).
40. *Verhunov, V. A., Hryhoryuk, I. P., Lyutova, T. I.* (2005). Yevhen Pylypovych Votchala – zasnovnyk ukrayins`koyi shkoly fiziologiv roslin i botanikov [Yevhen P. Votchala is the founder of the Ukrainian school of plant physiologists and botanists]. *Sortovyvchennya ta okhorona prav na sorty Roslyn*, no. 2, p. 171–178 (in Ukrainian).
41. *Vojtyuk, O. S.* (2019). Naukovo-organizacijna diyal`nist` akademika NAN Ukrayiny` S. M. Konyuxova v galuzi raketno-kosmichnoyi nauky` i tekhniky` Ukrayiny`: istoriografiya

problemy [*Scientific and organizational activity of Academician of the NAS of Ukraine S. M. Konyukhov in the field of rocket and space science and technology of Ukraine: historiography of the problem*]. *Istoriya nauky i biografistyka* (electronic journal), no. 4. Retrieved from: <http://base.dnsgb.com.ua/INB/2019-4/07.pdf>. (in Ukrainian).

42. *Votchal-Slovachevska, V. YE., Kostyuk, H. H.* (1991). Yevhen Pylypovych Votchal: il. Bibliohr [Yevhen P. Votchal: ill. Bibliogr]. Kiev: Naukova Dumka, 148 p. (in Ukrainian).
43. *Vul, B. M.* (1942). Rukopys' 20.10.1942. Osobova sprava akademika Votchala Yevhena Pylypovycha. [Manuscript 10.20.1942. Personal file of Academician Votchal Yevhen Pylypovych]. Arkhiv Prezydiyi NAN Ukrayiny. Viddil naukovykh kadriv [Archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. Department of Scientific Personnel]. F. 251, in. 1, p. 10 (in Russian).
44. Vypuskniky Natsional'noho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny [Graduates of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine] (2013). Kyiv: Svit Uspikhu, 232 p. (in Ukrainian).
45. *Yankovyy, V. V., Stefanovych, D. L.* (2018). Kyiv'ska politekhnik: pochatok istoriyi [Kyiv Polytechnic: the beginning of history]. Kyiv: Vydvo «Politekhnik», 244 p. (in Ukrainian).
46. Zаметка о заштите диссертации Je. F. Votchala [A note on the defense of the dissertation by E. F. Votchal] (1897). *Russkie vedomosti*, December 9, p. 2 (in Russian).
47. Zbirnyk prats' komisiyi dlya vyroblyennya zakonoproektu pro zasnuvannya Ukrayins'koyi akademiyi nauk u Kyyivi [Collection of works of the commission for elaboration of the bill on establishment of the Ukrainian academy of sciences in Kiev] (1919). Kyiv : Druk. Ukr. nauk. t-va, 128 p. (in Ukrainian).
48. *Zerkalov, D. V.* (2012). NTUU «KPI». Mynule i s'ohodennya [NTUU «KPI» past and present]. Kyiv: Osnova, 735 p. (in Ukrainian).
49. *Zosimovich, V. P., Tabentskiy, A. A.* (1968). Biologiya i selektsiya sakharnoy svekly [Biology and selection of sugar beet]. Moscow: Kolos, 775 p. (in Russian).
50. Zvidomlennya Ukrayins'koyi Akademiyi nauk u Kyyivi za 1926 rik. Ukrayins'ka Akademiya nauk [Report of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv in 1926. Ukrainian Academy of Sciences] (1927). Kyiv: Druk. Ukrayins'koyi Akademiyi nauk, 132 p. (in Ukrainian).
51. Zvidomlennya za 1921 rik. Vseukrayins'ka Akademiya nauk [Report for 1921. All-Ukrainian Academy of Sciences] (1923). Berlin: vyd-vo Ukr. molodi, 76 p. (in Ukrainian).

Received 14.02.2021

Received in revised form 02.03.2021

Accepted 15.03.2021

DOI: 10.15421/272110

УДК 94 (477) «1835/1908» (092)

С. І. Світленко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДОЛЮБЕЦЬ ТА УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ ПЕТРО ЄФИМЕНКО: ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ

E-mail: svitlenko@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3313-9036

ResearcherID: R-5856-2017

Аноація. *Метою статті є висвітлення формування світогляду П. С. Єфименка (1835–1808) як українського народолюбця. Методами дослідження стали історико-генетичний, історико-типологічний, персоналістичний. Джерела:* архівні документи російських жандармів, опубліковані автобіографічні матеріали П. С. Єфименка, спогади та щоденникові